

ПРОЦЕДУРА «HABEAS CORPUS ACT»: ЩОДО ВІДПОВІДНОСТІ ВІТЧИЗНЯНОГО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИМ СТАНДАРТАМ

“HABEAS CORPUS ACT” PROCEDURE: FOR CORRESPONDENCE OF DOMESTIC LEGAL REGULATION TO INTERNATIONAL STANDARDS

Серета К.О.,

*ад'юнкта кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ*

Здійснено аналіз сучасного правового регулювання процедури «habeas corpus act» у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві. Зроблено висновок про відсутність законодавчого механізму перевірки судом законності і обґрунтованості затримання особи і зроблено пропозиції щодо його запровадження шляхом внесення відповідних змін до закону.

Ключові слова: правове регулювання, затримання, «habeas corpus act», ув'язнення, слідчий суддя, негайність.

Проанализировано современное правовое регулирование процедуры «habeas corpus act» в отечественном уголовном процессуальном законодательстве. Сделан вывод об отсутствии законодательного механизма проверки судом законности и обоснованности задержания лица и сделаны предложения по его внедрению путем внесения соответствующих изменений в закон.

Ключевые слова: правовое регулирование, задержания, «Habeas corpus act», заключения, следственный судья, безотлагательность.

The modern “habeas corpus act” legal regulatory procedure has been analysed within domestic criminal procedural legislation. The conclusion on absence of the legislating mechanism that allows a court to verify whether the person's detention is legal and justified has been drawn; and suggestions have been made as for its introduction through relevant amendments to the law.

Key words: legal regulation, detention, “habeas corpus act”, imprisonment, investigating judge, immediacy.

Постановка проблеми. Процедура «habeas corpus act» («приведи такого-то до судді») є важливою правовою гарантією для особи, яку затримують за підозрою у вчиненні злочину, завдяки тому, що вирішення питання про утримання особи під вартою відбувається з участю суду у формі контролю. Зазначена процедура є гарантією від свавілля, яким може супроводжуватися затримання.

Вітчизняним законодавством передбачено доставлення затриманого до слідчого судді, але не з метою перевірки законності і обґрунтованості затримання, а з метою розгляду клопотання сторони обвинувачення про обрання затриманому запобіжного заходу. У зв'язку з цим існує проблема, зміст якої полягає у невідповідності правового регулювання процедури затримання міжнародним стандартам у частині доставлення без зволікання затриманого до суду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми правового регулювання процедури «habeas corpus act» у вітчизняній науці кримінального процесу досліджували такі автори, як О.А. Банчук, А.П. Бущенко, В.С. Зеленецький, Л.М. Лобойко, С.В. Прилуцький, О.Г. Шило та ін. Однак у їхніх публікаціях йдеться лише про певні аспекти процедури «habeas corpus act», а не про відповідність її правового регулювання міжнародним стандартам.

Постановка завдання. Для з'ясування питання про те, як співвідноситься вітчизняне правове регулювання процедури «habeas corpus act» з міжнародними стандартами, потрібно виконати такі завдання: ознайомитися з первісним правовим регулюванням

цієї процедури; вивчити норми чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК); у разі виявлення суттєвої невідповідності вітчизняного правового регулювання процедури «habeas corpus act» міжнародним стандартам сформулювати пропозиції щодо змін до КПК.

Виклад основного матеріалу дослідження. У демократичних державах ця процедура є одним із найстаріших юридичних інститутів. Ще в середньовічній Англії в 1679 р. парламентом був прийнятий «Habeas Corpus Amendment Act», який вимагав негайного доставлення будь-якого затриманого до суду для перевірки законності його тримання під вартою. При цьому *тривалість доставлення* залежала лише від можливості подолати відстань до суду. У цьому акті зазначалося: «Якщо місце ув'язнення зазначеної особи знаходиться на відстані більше ніж 20 миль від місця... де суд... розташований... але не більше 100 миль, то наказ виконується протягом 10 днів, а якщо відстань більше 100 миль, то протягом 20 днів після вищезгаданого вручення – і не пізніше» [1, с. 69].

С.В. Прилуцький, вивчивши текст першоджерела, дійшов правильного висновку про те, що «Habeas corpus act» означає наказ, що видається судом начальнику місця ув'язнення доставити ув'язненого до суду, який повинен перевірити законність ув'язнення і, якщо справа порушена не про державну зраду чи інший тяжкий кримінальний злочин, звільнити ув'язненого під заставу [2, с. 67].

Судовий контроль за попереднім ув'язненням, який наразі іменують «habeas corpus», імплементо-

ваний у ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.) [3] (далі – ЄКПЛ). Зазначена стаття у п. 3 встановлює, що кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту «с» п. 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд упродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями явки в судові засідання. Кожен, хто позбавлений свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, під час якого суд без зволікання встановлює законність затримання і ухвалює рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним (п. 4 ст. 5 ЄКПЛ [3]).

У США майже 240 років тому ця норма у Конституції [4] (абз. 2 розділу 9 ст. 1) була віднесена до числа таких, котрі не можна змінити або скасувати за жодних обставин. Суть її полягає у тому, що затримана чи взята під варту особа має бути *відразу* доставлена до судді, щоб мати змогу заявити свої претензії й заперечення, а також скарги на поведінку співробітників органів правопорядку під час затримання.

Положення про те, що кожен, кого заарештовано або затримано за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, має *негайно* постати перед суддею, окрім 5 ЄКПЛ [3], регламентоване в ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [5]; принцип 11 (1) Зводу принципів захисту всіх осіб, підданих затриманню чи ув'язненню в будь-якій формі [6]; ст. 10 (1) Декларації про захист усіх осіб від насильницького зникнення [7]).

ЄСПЛ у п. 65 Рішення у справі «Канджов проти Болгарії» зазначив таке: «Частиною 3 ст. 5 ЄКПЛ передбачено, щоб затримана особа негайно постала перед суддею з тим, щоб дістати можливість виявити будь-які ознаки жорстокого поводження, а також звести до мінімуму будь-яке необґрунтоване втручання в особисту свободу. Хоча *негайність* належить оцінювати в кожній конкретній справі з урахуванням її особливостей... суворе часове обмеження, що його встановлює ця вимога ч. 3 ст. 5, не дає змоги тлумачити його надто гнучко, адже в іншому разі процесуальні гарантії були б серйозно послаблені на шкоду особі, й виникла б небезпека послаблення власне суті того права, яке це положення захищає» [8].

Як зазначено у Рішенні ЄСПЛ у справі «Броуган і інші проти Сполученого Королівства» від 29 листопада 1988 р., межі гнучкості в тлумаченні й застосуванні поняття «*негайність*» є дуже невиразними. Навіть строк у чотири дні і шість годин, проведені у поліційному ув'язненні, виходить за рамки суворих обмежень стосовно часу, що його дозволяє п. 1 ч. 3 ст. 5. Надання конкретним особливостям цієї справи значення, що виправдовує такий тривалий строк тримання під вартою без перепровадження до судді, було б неприйнятно широким тлумаченням чіткого значення слова «promptly» (негайно), яке треба розуміти однозначно [9].

У Рішенні «Де Йонг, Баллет і Ван Ден Брінк проти Нідерландів» від 22 травня 1984 р. ЄСПЛ зазначив таке: «Формулювання пункту 3... («має *негайно* постати перед...»), якщо його тлумачити з огляду на його предмет і призначення, виявляє невіддільну від нього «процесуальну вимогу»: «суддя» або судова «посадова особа» повинні насправді заслухати затриману особу і ухвалити належне рішення» [10].

Отже, як правильно зазначається у навчальній юридичній літературі, «усі форми ув'язнення повинні або санкціонуватися судом (здійснюватися на підставі судового рішення), або бути предметом ефективного судового контролю у випадку затримання особи без судового рішення» [11, с. 138].

Як бачимо, судовий контроль у чинному кримінальному процесуальному законодавстві, яке в цілому сприйняло положення «*habeas corpus act*», повинен характеризуватися ознакою ефективності, основним елементом якої є *невідкладність* (негайність) його (контролю) здійснення. Як було показано вище, ЄСПЛ вважає, що невідкладність здійснення зазначеної процедури повинна «вимірюватись» залежно від обставин затримання.

Український законодавець встановив, що особа, затримана без ухвали слідчого судді, суду, не пізніше шістдесяти годин з моменту затримання повинна бути доставлена до суду для розгляду клопотання про обрання стосовно неї запобіжного заходу, а загальний строк затримання такої особи не може перевищувати сімдесяти двох годин з того ж моменту (ст. 211 КПК). Цією нормою також передбачена альтернатива вирішення питання щодо подальшого перебування під вартою – звільнення особи стороною обвинувачення. Звільнити особу може і суд за результатами розгляду клопотання сторони обвинувачення про взяття під варту. Отже, в українському кримінальному процесі існує два моменти, у які затриманого можна звільнити: за рішенням сторони обвинувачення без звернення до суду або за рішенням слідчого судді у разі звернення до нього сторони обвинувачення з клопотанням про обрання запобіжного заходу. Це означає, що не кожного затриманого сторона обвинувачення повинна доставляти до суду для вирішення питання про його звільнення чи обрання запобіжного заходу. Звільнення затриманої особи стороною обвинувачення без звернення до суду по суті суперечить процедурі «*habeas corpus act*» у її, так би мовити, первісному вигляді. Окрім того, сторона обвинувачення отримує можливість вчиняти процесуальні дії з затриманим без перевірки законності його затримання судом, а затриманий позбавлений можливості висловити суду свою думку з приводу підстав і порядку його затримання.

Важливо звернути увагу і на такий важливий момент. Процедура «*habeas corpus act*» передбачає підтвердження або спростування презумпції звільнення особи до суду. Сутність цієї презумпції полягає в тому, що особи, обвинувачувані у вчиненні злочину, не повинні перебувати в ув'язненні до суду.

Вважаючись невинною доти, поки не доведена її вина, жодна особа, обвинувачувана у вчиненні зло-

чину, не може бути поміщена під варту до суду, якщо тільки обставини справи не роблять це вкрай необхідним. Тому взяття під варту до суду повинно розглядатися як виняткова міра, і вона ніколи не повинна бути обов'язковою і використовуватися для цілей покарання (п. 1 Рекомендації Res (80) 11 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи (ухваленої представниками Міністрів 27 червня 1980 р. [12]).

Із презумпції звільнення до суду існують два винятки: обов'язок доведення обставин, якими обґрунтовується тримання під вартою, завжди несе сторона обвинувачення; усі сумніви щодо обґрунтованості підозри та наявності підстав до утримання під вартою тлумачать на користь звільнення особи [11, с. 165].

Питання про можливість спростування презумпції звільнення особи до суду вирішується у судовому засіданні в перебігу розгляду слідчим суддею клопотання сторони обвинувачення про взяття затриманого під варту. На етапі ж затримання, на нашу думку, діє презумпція причетності особи до вчинення злочину, яка ґрунтується на одному з таких фактів: особу застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення; безпосередньо після вчинення злочину очевидець, у тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин; є обґрунтовані підстави вважати, що можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності (стосується особи, підозрюваної у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого корупційного злочину, віднесеного законом до підслідності Національного антикорупційного бюро України). Питання про спростування цієї презумпції вирішується стороною обвинувачення без участі суду, тобто без судового контролю. Таким чином, особа може бути затримана уповноваженою особою і перебувати під повним контролем сторони обвинувачення протягом трьох діб без судового рішення. Такий підхід до врегулювання розглядуваного питання у спеціальних нормах, що стосуються затримання, не узгоджується з положеннями засади забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, сформульованої у ч. 3 ст. 29 Конституції України («...уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, *обґрунтованість* якого протягом *сімдесяти двох годин* має бути перевірена судом») та ч. 2 ст. 12 КПК («Кожен... повинен бути в *найкоротший строк* доставлений до слідчого судді для вирішення питання про *законність та обґрунтованість* його затримання...»). До речі, у затриманого згідно з п. 6 ч. 3 ст. 42 та ч. 4 ст. 208 КПК є право «вимагати перевірки *обґрунтованості* затримання». Але процесуального механізму реалізації цього права затриманого в національному законодавстві не існує. На етапі від моменту затримання до моменту початку розгляду у суді клопотання сторони обвинувачення про обрання запобіжного заходу у затриманого немає доступу до слідчого судді. А предметом розгляду цього клопотання є вирішення питання про

обрання запобіжного заходу, а не про законність та обґрунтованість затримання.

Отже, затриманий може бути звільнений стороною обвинувачення (п. 3 ч. 3 ст. 212 КПК) ще до звернення з клопотанням до слідчого судді про обрання запобіжного заходу або й взагалі без такого звернення. Ні в першому, ні в другому випадку питання про законність і обґрунтованість затримання не стає предметом судового розгляду, як того вимагають ст. 5 ЄКПЛ, ст. 29 Конституції України та норма-засада, викладена у ч. 2 ст. 12 КПК. Із цього слідує висновок, що в національному законодавстві процедура «*habeas corpus act*», призначенням якої є вирішення судом питання про законність і обґрунтованість затримання (поміщення до спеціальної установи строком до сімдесяти двох годин) і надання затриманому можливості безпосередньо після цього надати свої пояснення, у її первинному вигляді не передбачена. А норми, викладені в ст. 29 Конституції України та ч. 2 ст. 12 КПК, є декларативними, втім як і інші норми-засади (принципи).

Для того, щоби узгодити українське законодавство в частині регламентації процедури «*habeas corpus act*» із засадами кримінального провадження, можна було би передбачити обов'язок доставлення особи негайно після її затримання уповноваженою службовою особою до слідчого судді, а не до органу судового розслідування. Але уповноважена службова особа, яка не є слідчим і котра затримала особу, наприклад, на місці вчинення злочину, по-перше, не має повноважень вчиняти подальші кримінальні процесуальні дії; по-друге, не володіє питаннями визначення підсудності, тобто може не знати, до якого саме суду доставити особу.

Вихід із такої проблемної ситуації вбачається в такому.

Доцільно регламентувати право і процесуальний порядок звернення до суду затриманого і доставленого до органу розслідування з приводу необґрунтованого, безпідставного затримання, а також можливих порушень прав людини в перебігу затримання. У такий спосіб буде забезпечене право затриманого «вимагати перевірку обґрунтованості затримання». Реалізація затриманим цього права повинна бути можливою в будь-який час від моменту фактичного затримання до початку розгляду слідчим суддею клопотання сторони обвинувачення про обрання запобіжного заходу чи до моменту звільнення затриманого. Із цією метою доцільно внести відповідні зміни до п. 6 ч. 3 ст. 42 та ч. 4 ст. 208 КПК.

Таке правове регулювання наблизить вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство до положення п. 4 ст. 5 ЄКПЛ про право затриманого *ініціювати провадження*, протягом якого суд без зволікання встановлює законність затримання і ухвалює рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним.

На підставі викладеного в цій статті варто зробити такий висновок: правове регулювання процедури «*habeas corpus act*», яка супроводжує затримання особи за підозрою у вчиненні злочину, в українському кримінальному процесуальному законодавстві є

недосконалою через відсутність законодавчого механізму перевірки судом законності і обґрунтованості затримання. У зв'язку з цим законодавство (п. 6 ч. 3 ст. 42 та ч. 4 ст. 208 КПК) потребує відповідних змін.

Перспективи подальших наукових розвідок.

Тема відповідності вітчизняного правового регулювання процедури «habeas corpus act» міжнародним стандартам, досліджена у цій статті, є доволі

об'ємною. Для її повного опрацювання потрібно здійснювати подальше дослідження за такими напрямками: вивчення зарубіжного досвіду правового регулювання процедури «habeas corpus act»; з'ясування причин відсутності правового регулювання цієї процедури у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві, що існувало до набрання чинності КПК 2012 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн : [хрестоматія для студентів юрид. вузів та факультетів] / О.О. Шевченко. – К. : Вентурі, 1995. – 256 с.
2. Прилуцький С.В. Судовий контроль чи кримінальне переслідування? (Актуальні питання щодо попереднього ув'язнення у кримінальному процесі України) / С.В. Прилуцький // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 11. – С. 65–73.
3. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – Ст. 270.
4. Конституція Соединенных Штатов Америки [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.constitutionfacts.com/content/constitution/files/USConstitution_Russian.pdf.
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
6. Свод принципов защиты всех лиц, подвергаемых задержанию или заключению в какой бы то ни было форме (утв. Резолюцией 43/173 Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1988 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_206.
7. Декларація про захист усіх осіб від насильницького зникнення, ухвалена Резолюцією 47/33 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_225.
8. Рішення ЄСПЛ у справі «Канджов проти Болгарії» від 6 листопада 2004 р. // Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес / Д. Макбрайд. – К. : К.І.С., 2010. – С. 76.
9. Рішення ЄСПЛ у справі «Броуган і інші проти Сполученого Королівства» від 29 листопада 1988 р. // Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес / Д. Макбрайд. – К. : К.І.С., 2010. – С. 73.
10. Рішення ЄСПЛ у справі «Де Йонг, Бальсет і Ван Ден Брінк проти Нідерландів» від 22 травня 1984 р. // Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес / Д. Макбрайд. – К. : К.І.С., 2010. – С. 78.
11. Банчук О.А. Кримінальний процес : [навч. посібник] / О.А. Банчук, Л.М. Лобойко. – К. : Ваіте, 2014. – 280 с.
12. Рекомендація Rec (80) 11 КМ РЄ щодо досудового ув'язнення, ухвалена 27 червня 1980 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.echr-base.ru/rec80_11.jsp.